

SÜNNİ SİYASAL DÜŞÜNCEDE YÖNETİCİNİN ERDEMİ SORUNU

Doç. Dr. Zeynel Abidin Kılınç¹

ÖZET

Sünni siyasal düşüncenin yönetim felsefesinin veciz bir formülü olan Adalet Dairesi'ne göre güçlü devlet ve müreffeh toplumun temeli adil yönetimdir. Bu çalışmada, Adalet Dairesi modelinde ortaya konulduğu şekliyle adil yönetimin mülkün temeli olmakla birlikte bağımsız ya da verili bir faktör olmadığı ve adil yönetimin de bir başka faktöre -erdemli yönetici faktörüne- bağlı olduğu, Gazzâlî'nin siyasal düşüncesinden hareketle, ileri sürülmektedir. Erdemli yönetici mizacı gereği adaletle yönetmeye meyilli iken, erdemli olmayan yönetici de mizacı gereği kötü ya da zulümle yönetmeye meyillidir. Bu nedenle adil yönetim güçlü devlet ve müreffeh toplumun temeli iken, adil yönetimin temeli erdemli yöneticidir.

Anahtar Kelimeler: *Gazzâlî, adil yönetim, yönetici, erdem.*

THE QUESTION OF THE RULER'S VIRTUE IN SUNNI POLITICAL THOUGHT

ABSTRACT

The Circle of Justice as the sunni political thought's succinct statement of government assumes that strong state and developed society are products of just ruling. Although the just ruling is the basis of the state, it is not an independent variable. The just ruling is a dependent variable in the sense that it depends on virtue of the governor in sunni political thought. This study, by using al-Ghazali's political thought as an example, argues that while the strong state and the developed society are products of the just ruling, the just ruling is a product of the virtuous political leader, for the virtuous statesman tends to rule justly due to his virtuous disposition and the vicious leader tends to rule unjustly just because of his unvirtuous disposition.

Key Words: *al-Ghazali, just ruling, ruler, virtue.*

¹ Sakarya Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
zkilinc@sakarya.edu.tr

1. GİRİŞ

Sünni siyasal düşüncede adil yönetim, güçlü devlet ve müreffeh toplum konuları yöneticinin nitelikleriyle yakından ilgilidir. Sünni varsayıma göre yönetici erdemli ise toplumu adil biçimde yönetir; adaletle yönetim toplumsal gelişmeyi gerçekleştirir ve toplumsal gelişme güçlü devlete imkân sağlar. Sünni varsayımda adaletle yönetmek erdemli olmanın tabii sonucu iken, toplumsal gelişme, ülkenin refaha kavuşması ve güçlü devlet adil yönetimin tabii sonuçlarıdır. Erdemli olmayan yönetici ise kaçınılmaz bir biçimde zulme sürüklenir ve ülkenin tahrip olmasına ve zayıf devlete yol açar. Dolayısıyla, zalim idare de benzer şekilde yöneticinin erdemsizliğinin tabii sonucu iken ülkenin tahrip olması, halkın mutsuzluğu ve zayıf devlet de zalim idarenin kaçınılmaz sonuçlarıdır.

Bu varsayım veciz bir biçimde meşhur Adalet Dairesi formülü ile açıklanır. Adaletle yönetim halkın çalışkanlığına, halkın çalışkanlığı üretim artışına ve müreffeh bir topluma, gelişmiş toplum da devletin gelirlerinin artışına ve dolayısıyla güçlü bir devlete neden olur. Adil yönetim; güçlü devlet, müreffeh ve mutlu toplum için temel vazifesi görür. Adaletle yönetme ise tümüyle yöneticinin erdemli oluşuna bağlıdır. Mülkün temeli adalet, adaletin temeli de yöneticinin erdemli olmasıdır.

Yöneticinin erdemi iki kısımdan oluşur. İlki her bir Müslüman bireyin sahip olması gereken erdemler iken, ikincisi yöneticinin konumuna bağlı edinmesi gereken yöneticiye özgü erdemlerdir. Sahih inanç, dini duyarlılık ve dini emirleri uygulamada titizlik, ilk gruba giren genel dini erdemleri teşkil eder ve bu erdemleri edinmek yöneticiler dâhil tüm Müslüman bireylerin yükümlülüğüdür. İkinci grup erdemler ise adil yönetimi temin etmenin zorunlu gerekleri olmaları nedeniyle yönetici konumunda olan kişinin sahip olması gereken erdemlerdir. Bu erdemlerin bir kısmı siyasetnamelerde halife olmanın şartları olarak sıralanmıştır. Siyasetnamelerde bu şartlar dışında da yöneticinin sahip olması gereken diğer bazı erdemlerden de bahsedilir.²

² Benzeri bir sınıflandırma diğer meslekler açısından da yapılabilir. Örneğin, sıradan bir Müslüman ile ilim erbabı bir Müslümanın sahip olması gereken erdemler mesleğe bağlı olarak farklılaşacaktır. İlim erbabı olmanın gerektirdiği zekâ, kavrayış gücü, muhakeme yeteneği ve sabırla çalışmak gibi özellikler ilim ehline özgü erdemlerdir ve ilim ehli olmayan bir Müslüman bireyin sahip olması zorunlu değildir. Her bir mesleğin gerektirdiği yetenekler ve erdemler farklıdır.

Bu yaklaşımın tipik özelliği gerek adil yönetim, gerekse toplumsal refah ve gelişme meselelerini kurumsal faktörleri dışlayarak ele almasıdır. Sünni siyasal düşünce bu nedenle Lewis tarafından “siyasal kültür” yaklaşımı olarak tanımlanır (1988: 27). Adil yönetim meselesinde kültürel yaklaşım, kurumsal ve yasal düzenlemelere değil, bazen suyun kaynağına, bazen de ağacın köküne benzetilen yöneticinin karakterine ve niteliklerine (erdemli olup olmamasına) belirleyici rol atfeder (Gazzâlî, 2017: 35, 123).

Adil yönetimin ve müreffeh bir toplumun temelini teşkil eden genel ve yöneticiye özgü erdemlerin neler olduğu, erdemleri edinmenin önündeki engeller ve bu engellerin nasıl aşılabileceği siyasetnamelerde açıklanır. Bu çalışmada erdemlin adil yönetim, güçlü devlet ve müreffeh toplumda oynadığı tayin edici rol analiz edilmektedir. İlgili literatürde genellikle Adalet Dairesi çerçevesinde adil yönetimin güçlü devletin ve müreffeh toplumun temeli olduğu vurgulanmakla birlikte, adaletin temelini erdem olduğu aynı oranda vurgulanmaz. Bu nedenle, çalışmada erdemlin adil yönetimin temeli olduğu tezi, sünni siyasal düşüncenin önde gelen düşünürlerinden Gazzâlî’nin siyaset teorisinden hareketle analiz edilip örneklendirilmiştir. Takip eden bölümlerde ilk olarak çalışmanın teorik bir çerçeveye yerleştirilebilmesi için, Batı siyasal düşüncesi ile İslam siyasal düşüncesinde erdem-siyaset ilişkisi kısaca açıklanmıştır. İkinci olarak, iyi yönetim ve toplumsal gelişmeye dair iki farklı yaklaşım, siyasal kültür ve kurumsal yaklaşımlar, açıklanmıştır. Son olarak yöneticinin erdemi meselesi, Gazzâlî’nin *Mülkün Sultanlarına* başlıklı siyasetnamesinden hareketle analiz edilmiştir.

2. SİYASETTE ERDEMİN ROLÜ

Genel olarak toplumsal ve özel olarak siyasal hayatta erdemlin rolü Batı siyasal düşünce geleneğinin temel konularından birisidir. Antik Yunan’da Sokrates, Platon ve Aristo’dan günümüzde komüniteryen ve yeni-cumhuriyetçi düşünürlere kadar gerek yöneticinin, gerekse yönetilenlerin erdemi meselesi siyasal hayatın kalitesi açısından ele alınmıştır (Hursthouse ve Pettigrove, 2018). Bu yaklaşıma göre, her ne kadar farklı düşünürler farklı erdem anlayışlarına sahip olsalar da, gerek toplumsal, gerekse siyasal hayatın kalitesi toplumun ortak bir erdem anlayışına sahip olmasına ve bu erdem anlayışı üzerine temellendirilecek iyi hayat vizyonuna sıkıca bağlıdır (Galston, 2007). Platon’da hiyerarşik, organizmacı ve elitist bir toplumsal yapılanma içerisinde, Hakikat’in tercümanı ve uygulayıcısı filozof-kralın rehberliğinde kurgulanan siyasal hayat, her bir bireyin entelektüel ve fiziki kapasitesinin elverdiği mesleki ve toplumsal konumda bulunmasıyla ve kendi konumunun gerektirdiği erdemleri benimseyip uygulamasıyla ideal ve erdemli bir hayata dönüşür. Aristo’da ise yurttaşların kişisel çıkarlarını ve kaygılarını aşarak kamusal müzakere ve faaliyet alanına katılım, erdemli hayatın özünü teşkil eder. Roma’nın cumhuriyetçi döneminin en parlak pratiğini teşkil eden

cumhuriyetçi erdem anlayışı, yurttaşların kişisel menfaatlerini ve kaygılarını aşarak dayanışma ve duygudaşlık içerisinde kaynaşarak toplumsal bir bütün teşkil etmelerini erdemli hayat olarak görür. Ortaçağ Hristiyan dünyasında erdem, dini muhteva kazanarak siyasal ve toplumsal hayattaki yerini korumaya devam eder. Hakikat'in tercümanı ve temsilcisi filozof-kralın yerini Hristiyanlık ve onun temsilcisi Kilise almıştır. Aristo'nun demokratik ve katılımcı bireyinin ya da cumhuriyetçi teorinin asker-yurttaşının yerini dini de erdem anlayışına sahip Hristiyan mümin alır. İyi bir Hristiyan bireyin misyonu, ilahi iradenin yeryüzünde gerçekleşmesine kendini adamaktır. Erdemli hayat, bireyin tüm hayat alanlarını -aileden devlete kadar- kapsar. Bütün bu teorilerde ve düşünürlerde erdem anlayışları farklı olsa da, tüm toplumun ortak bir erdem anlayışı temelinde erdemli bir hayat yaşaması hedeflenir (Pocock, 1981: 355; Decosimo, 2018: 921; Rosenthal, 1962: 13-15, 17; Kilcullen ve Robinson, 2019).

Modernleşme sürecinde erdem ve siyaset ilişkisi farklı bir anlayışla ele alınmıştır. Erken modern dönemde Makyavelli bir taraftan *Siyaset Üzerine Konuşmalar* başlıklı eserinde, cumhuriyetçi teoriyi takip ederek erdem ve siyaset ilişkisini cumhuriyetçi çizgide devam ettirirken, diğer taraftan bir tür siyaset teknisyenliği yaptığı *Hükümdar* başlıklı eserinde erdem ve siyaset ilişkisinin aktüel siyasette yeri olmadığını ileri sürmüştür (2017; 2019). Hem antik hem de Hristiyan siyasal düşüncesine tümüyle mesafeli duran Hobbes ise, erdem ve siyaset ilişkisini reddetmekle kalmamış, ortak erdem anlayışı temelinde tüm toplumun katılacağı bir ortak bir iyi hayat vizyonu arayışını toplumsal ve siyasal çatışmaların kaynağı olarak değerlendirmiştir. Hobbes, erdemli hayat anlayışının bizzat kendisinin toplumsal-siyasal çatışmalara ve iç savaflara yol açacağını düşündüğü için siyasal teorisini, ortak erdem anlayışını tümüyle dışlayarak bireyci ve çıkarıcı insan doğası üzerine kurgular. Erdemin ve iyi hayat anlayışının bireysel tercihe bırakılmasını ve siyasal alana bulaştırılmaması gerektiğini ileri süren klasik liberalizmin kurucularından Locke ise liberal geleneğin erdem-siyaset ilişkisi açısından baskın damarının öncüsüdür. Locke, Hobbes'un aksine erdemin insan hayatındaki rolünü ve lüzumunu reddetmemekle birlikte, siyasal hayatı belirli bir erdem ve iyi hayat anlayışına göre kurgulamayı reddetmiştir. Locke'un tercihi, erdemin din ve vicdan özgürlüğü kapsamında özel alana havale edilmesidir. Benzer bir şekilde günümüzde Rawls belirli bir erdem anlayışı temelinde iyi bir hayat vizyonu öngören yaklaşımları siyasal hayatın kurgulanmasında tehlikeli bulmuş ve ortak bir iyi hayat vizyonunun gerçekçi olmadığını ileri sürmüştür. Kapsamlı değil siyasal liberalizm olarak adlandırdığı liberalizm anlayışı erdem ve iyi hayat arayışını kişisel tercihlere ve özel alana bırakır. Günümüzde ise komüniteryen ve yeni-cumhuriyetçi düşünürler, erdeme devlet kurgusunda yer tanımayan ve farklı hayat tarzları ve erdem anlayışları karşısında tarafsızlık iddiasında bulunan liberalizme karşı erdemin toplumsal ve siyasal hayatta kritik rolü olduğunu ileri sürerek itiraz ederler (Walker, 1998: 145-146; Zagorin, 2003: 705; Decosimo, 2018: 922).

Komüniteryenler ve yeni-cumhuriyetçiler, genel olarak erdem ve iyi hayat kaygısını bireylerin özel alanda kişisel tercihlerine havale eden baskın liberal devlet anlayışının sadece siyasal alanı kişisel çıkarların çatıştığı bir alana dönüştürmekle kalmadığını ve daha tehlikeli bir biçimde toplumu ahlaki açıdan nihilizme sürüklediğini de ileri sürerler (MacIntyre, 1984: 6; Sandel, 1996: 8).

Klasik dönem sünni siyasal düşüncesi, erdem-siyaset ilişkisini Antik ve Ortaçağ Batı siyasal felsefesi geleneğine benzer şekilde kurgular fakat erdem anlayışı, Platon ve Aristo'dan etkilenmekle birlikte, İslamidir. Örneğin Farabi *Erdemli Şehir* başlıklı eserinde Platon'a benzer şekilde organizmacı, hiyerarşik ve elitist bir devlet-toplum modelini savunur. Sünni ulema, genel olarak devleti dinin koruyucusu ve dini hayatın yaşanmasının zeminini ve ortamının hazırlayıcısı bir kurum olarak kurgulamıştır. Nihai amaç, İslam'ın öngördüğü adil yönetim ve erdemli toplum idealinin gerçekleştirilmesidir (Uludağ, 2008, 34). Siyaset bu nedenle, örneğin Gazzâlî'ye göre bir toplumdaki en üstün ve şerefli faaliyettir, zira asli amacı adil yönetim ve erdemli toplumdur. Yine Gazzâlî bu çizgide hareket eden yöneticilerin Peygamberlerin misyonunu devam ettirdiklerini söyler. Hem dünyevi düzen, istikrar, güvenlik ve refahın temini hem de bu zeminde dinin yaşanabilmesi yöneticinin tutumuna bağlıdır. Devlet ve siyasete yaklaşımın temel kaygısı adil yönetimin ve erdemli toplumun hayata geçirilmesidir (2016: 79-80).

3. KÜLTÜREL VE KURUMSAL YAKLAŞIMLAR

Bir toplumda öncelikle düzen, istikrar ve güvenliğin temin edilmesi ve sonrasında toplumsal refahın/gelişmenin sağlanması meselelerinin hangi şartlara bağlı olduğu ve nasıl gerçekleştirilebileceğine dair siyaset bilminde iki temel yaklaşım ortaya çıkmıştır: Kültürel ve kurumsal yaklaşımlar. Kültürel yaklaşıma göre, genel olarak düzen ve istikrarın, özel olarak da iyi yönetimin gerçekleştirilebilmesi gerek yöneticilerin gerekse yönetilenlerin belirli vasıflara sahip olmasına bağlıdır. Bu amaçların elde edilmesinde ülkenin kurumsal yapısı ikincil önemdedir. Buna göre, örneğin, aynı hükümet sistemi ile yönetilen fakat farklı sonuçlar elde eden iki ülke arasındaki belirleyici faktör, her bir toplumun sahip olduğu kurumsal olmayan, yani kültürel niteliklerdir. Kültürel kavramı oldukça kapsamlıdır ve bireylerin duygu, düşünme biçimi, zihniyet, tutum ve davranışlarını içerir. Örneğin, kamusal işlere karşı duyarlı olup olmamak, muhalif düşünceye yaklaşım tarzı, kişisel çıkarla kamusal çıkarı dengeleme becerisi, algı ve idrak düzeyi, hakkaniyet duygusu, yurttaşlık bilinci, iş ahlakı ve disiplini kurumsal yapıdan daha önemlidir. Bu yaklaşıma göre bireyin aile ortamında terbiye edilmesinden siyasetçiler, sanatkârlar, kanaat önderleri ve iş insanları gibi kamusal alanda aktif bireylerin rol modeli olarak örnek teşkil etmelerine kadar tüm toplumsal alanlar bireyin karakter eğitiminde ve yurttaşlık bilincini edinmesinde önemlidir. Hangi kurumsal yapıyı

tesis ederseniz edin, nihai sonuç toplumun davranış, duygu, düşünce ve tutumları tarafından belirlenecektir (Lipset, 1994: 3; Lane, 1997: 30). Yukarıda sıralanan vasıflara sahip olmayan bir toplum sadece kurumsal reformlarla işleri yoluna koyamaz. Bu niteliklere sahip olmayan bir toplumun yeniden sosyalleşme sürecinden geçerek bu vasıfları edinmesi gerekir. Bu nedenle Putnam, davranış kalıplarını ve zihniyeti değiştirmeden bir toplumda yapılacak olan kurumsal reformların “su üzerine yazı yazmak” gibi etkisiz olacağını ileri sürer (Putnam, 1993: 17).

Kurumsalcı yaklaşım ise genel olarak iyi yönetimi ve özel olarak istikrarı, düzeni, güvenliği ve toplumsal gelişmeyi toplum ve yöneticisinin niteliklerine bağlamaz. Bu yaklaşıma göre iyi yönetimin belirleyicisi iyi tasarlanmış kurumsal bir mekanizma ve yasalardır. Kurumsal yaklaşıma göre insan doğası toplumdan topluma değişmez ve bireyin davranışlarını yönlendiren esas faktör bireyin içerisinde hareket ettiği bağlamdır. Uygun kurumsal ve yasal düzenlemeler, bireyleri yönlendirmek suretiyle, istenilen toplumsal hedeflere rahatlıkla ulaştırabilir. Birey farklı bağlamda farklı davranır. Davranış türünün değiştirilmesi, bağlamın değiştirilmesine bağlıdır. Bir ülkenin temel kurumsal yapısı ve yasaları, bireylerin içerisinde hareket ettikleri bağlamı teşkil ettiği için, iyi yönetim sorunu tümüyle iyi tasarlanmış kurumsal yapıya ve yasalara bağlıdır. Bu nedenle bireyler, farklı kurumsal ve yasal ortamlarda farklı davranırlar. Kurumların ve yasaların kötü kurgulandığı yapısal bir ortamda bireyler, kişisel menfaatlerini toplumsal yararın aleyhine olacak şekilde gerçekleştirmeye çalışırlar. Örneğin, vergi kurumunun ve yasalarının tasarlanma biçimi vergi mükelleflerinin davranışını belirleyen temel etkidir. Kötü tasarlanmışsa vergi kaçırmaya teşvik eder, iyi tasarlanmışsa vergi ödemeye teşvik eder (March ve Olsen, 1989: 159; Peters, 2005: 14).

Sünni siyasal düşünce bu iki ekolden kültürel ekole dâhildir. Özellikle siyasetnamelerde gerek yöneticilerin gerekse halkın erdemli olmasına yapılan daimi vurgu, sünni siyasal düşünürlerin iyi yönetim ve erdemli toplum meselesini kültürel bakışla ele aldıklarını gösterir. Ömer b. Abdülaziz dönemi, aynı kurumsal yapılar içerisinde erdemli bir yöneticinin kritik önemine klasik örnektir. Aynı kurumsal ve yasal bağlamda erdemli bir yönetici farklı sonuçlar elde edebilmektedir (Gazzâlî, 2017: 67-68). Bu nedenle sünni siyasal düşünce “halifeliğin kurumsal yapısından ziyade fonksiyonuna yoğunlaşmıştır” (Binder, 1995: 231). Gerek yöneticinin, gerekse yönetilenlerin erdemli olup olmaması, yönetimin adil olup olmasının en temel belirleyicisi olarak değerlendirilir. Örneğin, Gazzâlî, bir ülkede yöneticilerin toplumun, toplumun da yöneticilerin bir nevi aynası olduğunu düşünür: “Bizler amelleri kötü, hain, emaneti korumayan kimseler olursak, amirlerimiz de zalim ve kötü olurlar. Bir hadiste ‘Sizler nasıl olursanız o şekilde yönetilirsiniz’ buyrulmuştur” (Gazzâlî, 2017: 69). Adil yönetim ve erdemli toplum meselesinin gerek yönetici, gerekse yönetilen tüm bireylerin erdemli olup olmamasına bağlı olduğu kanaati, toplumsal sorunların giderilmesi arayışında kurumsal

çözümlere değil tekrar tekrar erdeme yapılan vurguda rahatlıkla görülür. Çok değişik dönemlerde ve hükümdarlıklarda yazılmış olan siyasetnameler benzer meselleri, tavsiyeleri ve nasihatleri tekrarlar, çünkü toplumsal bozulmanın ancak toplumsal ıslah ve ihya ile olacağı kanaati baskındır.

4. SÜNNİ SİYASAL DÜŞÜNCEDE ADİL YÖNETİM VE TOPLUMSAL GELİŞME İLİŞKİSİ

Sünni siyasal düşüncede, güçlü devlet ve müreffeh/mamur toplum için adil yönetim, temel işlevi görür. Bu varsayımın klasik ifadesi *Adalet Dairesi*'dir. İslam'ın ilk dönemlerinde yapılan fetihler sonucu, Hint-İran siyasal düşüncesinden aktarılarak zamanla "İslami siyasal meşruiyet *nomos*'unu oluşturan" (Bora, 2017: 25) ve yönetim felsefesi haline gelen bu formül, siyasetnamelerde yaygın biçimde kullanılır. Kınalızâde Ali Efendi, *Adalet Dairesi*'ni manzum biçimde şöyle ifade eder:

"Adldir mûcib-i salâh-ı cihan
Cihan bir bağıdır dîvarı devlet
Devletin nâzımı şeri' attır
Şeri' ata olamaz hiç hâris illâ melik
Melik zapt eyleyemez illâ leşker
Leşkeri cem' edemez illâ mal
Malı cem' eyleyen râiyettir
Râiyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl."³

Sünni siyasal düşüncenin yönetim felsefesini özetleyen *Adalet Dairesi*, hem adil hem de müreffeh toplumun formülünü ortaya koyar. Bu, birbirine bağımlı olan bir seri faktörün etkileşimini esas alan bir formüldür. Adil yönetim, halkı gönüllü itaate ve çalışmaya sevk eder. Çalışan halk, üretir ve ekonomik gelişmeye yol açar. Ekonomik gelişme hem devletin gelirlerini çoğaltarak güçlü devlete imkân sağlar hem de toplumun refahını temin eder. *Adalet Dairesi* aynı zamanda adil yönetimin zıddı olan zalim yönetimin zayıf devlete ve harap olmuş, yoksul ve mutsuz bir topluma yol açacağını da ortaya koyar. Gazzâlî, adil yönetimin hem ülke içerisinde hem de uluslararası alanda devletin güçlü olmasının şartı oluşunu şöyle açıklar: Eğer yönetici "halkı arasında zulüm

³ "Adalet bütün dünyanın düzenini temin eder. Cihan (dünya) bir bağıdır duvarı devlettir. Devletin nizamı Allah kanunudur. Allah kanununu ancak Melik (devlet başkanı) korur. Mülk ancak ordu ile zapt edilir. Orduyu ancak mal ayakta tutar. Malı bir araya getiren ancak halktır. Halkı idare altına ancak cihan padişahının adaleti alır" (2010: 225).

ve işkenceyi kaldırır, onlara adil davranırsa toprağında hüküm ferman olur ve bütün düşmanlarına galebe çalar”(2016: 80). Adil olmayan yönetici ise hem içerde hem de uluslararası alanda devletini zayıf düşürecektir: “... ülkeniz harap olur, halkınız fakir düşer, o zaman siz harap bir ülkenin başkanı ve düşkün bir halkın hâkimi olursunuz. Dünyada isminiz kötü kalır” (2016: 100). Mâverdi de benzer şekilde fakat daha kapsamlı biçimde adil yönetimin güçlü devlete ve müreffeh topluma yol açtığını şöyle açıklar: Adil yönetim bir taraftan toplumun yöneticilerine gönüllü itaatine ve devlet kurumlarına ve görevlilerine güvenmelerine neden olurken, diğer taraftan insanlar arasında güven, dayanışma, barış ve sevgiyi yaygınlaştırır. Adil olmayan idare ise insanlar arasında parçalanmaya, güvensizliğe ve düşmanlığa neden olurken devlet kurumlarına ve yöneticilere karşı da güvensizliğe ve öfkeye neden olur. Bu tip bir toplumda iç kargaşa, anarşi ve devlete karşı itaatsizlik yaygınlaşır. İnsanlar hem can ve mal hem de haysiyet ve onur açısından kendilerini güvende hissetmezler ve emeklerinin karşılığını alamayacakları için çalışma/başarma şevkleri ve ümitleri de kırılır. Mâverdi’ye göre insan fıtratına/doğasına yaratılıştan kazanma ve başarma arzusu yerleştirilmiştir. Mâverdi bu arzuyu “ömrü aşan emel” olarak adlandırır ve “ömrü aşan emeli” ister maddi, ister kültürel tüm toplumsal alanlarda gelişmenin kaynağı olarak görür. Adil idare, insan fıtratında bulunan bu enerjinin açığa çıkacağı genel güven ortamını tesis ederek hem devletin güçlü olmasına hem de toplumun huzurlu ve müreffeh olmasına imkân sağlar. Zalim idare ise bu enerjinin kendini gerçekleştireceği bağlamı temin etmek bir tarafa tahrip ettiği için uzun vadede halkı sefalet ve devleti zayıflığa sürükler (1982: 205-210, 218-219).

5. SİYASETNÂMELERDE SİYASET-ERDEM İLİŞKİSİ: GAZZÂLÎ ÖRNEĞİ

Sünni siyasal düşüncenin yönetim felsefesini yansıtan Adalet Dairesi modelinde güçlü devletin ve müreffeh toplumun gerçekleştirilebilmesinde adil yönetici tayin edici faktör olarak karşımıza çıkar fakat yöneticinin adil olması verili bir faktör yani garanti edilebilecek bir şey değildir. Adalet mülkün (devletin) ve müreffeh toplumun temeli olmakla birlikte, aslında bağımsız değil, bağımlı faktördür. Yöneticinin adil olmasını temin eden faktör erdemdir. Bu nedenle, adil yönetimin temeli yöneticinin erdemli olmasıdır. Mülkün temeli adalet, adaletin temeli ise erdemdir. Erdemli yönetici adil yönetime yol açar, adil yönetim ise Adalet Dairesi’nin diğer süreçlerini harekete geçirir. Dolayısıyla yöneticinin erdemli olması adil yönetimin ön-şartıdır.

Yöneticinin sahip olması gereken erdem iki sınıfa ayrılır. Birincisi, tüm Müslüman bireylerin, meslek, cinsiyet ve statü farklılıklarına bağlı olmaksızın, sahip olmaları gereken erdemlerdir. Yönetici de diğer Müslümanlar gibi bu erdemlere sahip olmalıdır. Genel olarak sahih inanç, dini emirleri uygulamada titizlik ve hassasiyet bu gruba giren

erdemleri teşkil eder. Bireyin; insanın mahiyetini, yaratıcısının kim olduğunu, yaratıcısına karşı yükümlülüklerinin neler olduğunu, ahiret hayatının ve dünyanın mahiyetini- yerini bilmesi sahih inanç ve bilgiyi teşkil eder. Kişi, sahih inanç elde ettikten sonra titiz ve duyarlı biçimde dininin gereklerini yerine getirerek ahiret hayatında kurtuluşa erecek bir hayat sürmesi ile erdemli bir kişiye dönüşür. İlk adım sahih bilgiye bağlı inanç, ikincisi ise bilgi ve inancın gereğini yerine getirmektir. Gazzâlî’de her bir Müslüman bireyin genel sorumluluklarını teşkil eden bu yükümlülükler, kişinin erdemli bir hayata sahip olması ile sonuçlanır. Erdemli birey “İnsan-ı kâmil” olarak adlandırılır (Gazzâlî: 1992: 22). Her bir Müslüman için ticaretten siyasete, sokaktan eve hayatın tüm alanları, ahirette kurtuluşa erenlerden olma açısından değerlendirilir ve bu doğrultuda hareket edilir.

İkinci sınıf erdemler, yöneticilik görevine özgü erdemlerdir. Yöneticilere özgü erdemler, sünni siyasal düşüncede iki gruba ayrılır: Siyasetnamelerde halife olmanın şartları olarak sıralanan niteliklerin çoğunluğu, yöneticiye özgü erdemlerin ilk grubunu teşkil eder. Halifeliğin şartları adalet, ilim, takva, zihnen ve bedenen sağlıklı olmak, kararlı ve cesur olmak, Kureyş kabilesine mensup ve erkek olmak olarak sıralanır (Gazzâlî, 1993: 113-114; Mâverdî, 2017: 29-33). Bu şartlardan erkek ve Kureyşten olmak şartları kültürel ve tarihsel nedenlerle eklenmiş şartlardır. Doğrudan ya da dolaylı biçimde erdemli olup olmamakla ilgisi yoktur. Adalet, ilim, takva, cesaret ve kararlılık ise bir yöneticide bulunması gereken erdemlerdir. Yöneticiye özgü ikinci grup erdemler, siyasetnamelerde adil yöneticilerin meselleri aktarılırken ya da yöneticiye nasihat edilirken ortaya konulur. Bu açıdan ele alındığında Gazzâlî’nin *Mülkün Sultanlarına* başlıklı siyasetnamesi, erdemli yönetici olabilmenin bir reçetesi olarak rahatlıkla okunabilir.

Gazzâlî’de erdemli yönetici olabilmenin ilk şartı yöneticilik konumunun *farkında olmaktır*. Bu eserinin “GİRİŞ” kısmında yöneticiye sahip olduğu konumun, yetki ve iktidarın hem değerini hem de getirdiği tehlikeleri açıklayarak başlar ve ilahi bir lütuf olan yöneticiliğin nihai amacının “Allah’ın dinini yaymak” olduğunu söyler (2016: 35). Yönetici, iktidarı kendinden değil Allah’tan bilmeli ve nefsinin arzularını gerçekleştirmek için değil dinin yaşanacağı ortamı temin etmek ve dini yaymak için kullanılmalıdır. Yöneticilik yetkisinin hem bir lütuf hem de ağır bir sorumluluk olduğunun farkında olmak yöneticinin bilişsel düzeyde erdemidir. Gazzâlî, yöneticinin devamlı surette bu bilince sahip olmasının ancak öncelikle Yaratıcı, insan, dünya ve ahiret hakkında doğru bilgi edinmeye bağlı olduğunu ileri sürerek “Birinci Bölüm”de İman meselesini ele alır. Âlemin bir yaratıcısı olduğu, yaratıcıya dair bilgiler, peygamberlik kurumu, yaratılmış bir varlık olarak kişinin dünyaya imtihan için gönderildiği ve ahiret hayatına dair bilgiler aktarır. Daha sonra farzlar ve haramlardan kısaca bahseder ve yöneticinin Allah’a karşı yükümlülükleri olan namaz ve oruç gibi ibadetlerdeki kusurlarının Allah tarafından affedilebileceğini fakat toplumla ilgili yöneticilik kusurlarının kul ve kamu hakkı olduğu

için affedilmeyeceğini söyler. Bu nedenle yönetici sahip olduğu konumun öneminin, ahirette kazandırabileceklerinin ve kaybettireceklerinin farkında olmalıdır ve bu bilinci daimi hale getirmelidir (2016: 45).

Genel girişten sonra Gazzâlî “Adaletin ve İnsafın Esasları” kısmında adil yönetici olabilmenin şartlarını tek tek açıklar (2016: 46-72). Bu şartların her birisi yöneticinin erdemidir, aksi tutum, davranış ve düşünce ise erdemsizliğidir. Birinci şart/erdem, yönetici olmanın önemini kavramaktır. Yöneticilik ilahi bir lütuf ve nimet olduğu gibi ağır bir sorumluluktur. Yöneticinin politikaları ya adaletle yönetime ya da görevini ihmale ve zulme götürür. Adaletle bir günlük yönetim “yetmiş yıllık ibadetten üstündür” ve ahirette “en şiddetli azaba uğrayacak olan zalim yöneticidir” (2016 47-48). Bu şart “Giriş” bölümünde de bahsedildiği üzere bilişsel düzeyde yöneticinin erdemidir. İkinci şart/erdem, “Bilginlerle Oturma”dır. Gazzâlî bilgi sahiplerini ikiye ayırır: Bilgisi ile amel eden erdemli âlimler ve bilgisini dünyevi fayda elde etmek için istismar eden sahte âlimler. Bilgi sahipliği açısından iki grup, daha az ya da daha çok bilme ile değil bilgiyle ne yaptıkları üzerinden tasnif edilir. Gazzâlî ilk grup bilgi sahiplerinin dünyevi bir menfaat beklemeksizin yöneticiyi adaletle yönetmeye sevk edeceklerini, ikinci grubun ise uzun vadede yöneticinin aleyhine olacak biçimde onun nefesine hoş gelecek şekilde yanlış ya da övgü dolu sözlerle onu aldatacaklarını ve asıl amaçlarının kendi kişisel menfaatleri olduğunu söyler. Yöneticinin, hoşuna gitmese de doğruları söyleyecek bilgi sahiplerini, hoşuna giden fakat aslında kendisini kötü ya da zulümle yönetime sürükleyecek riyakâr ve kişisel menfaat peşindeki bilgi sahiplerine tercih edebilmesi hem doğruyu yanlıştan ayırt edebilme hem de doğruyu yanlışta tercih edebilme erdemidir. Üçüncü şart/erdem “olgun/sağlam akıl” sahibi olmaktır. Gazzâlî olgun/sağlam aklı şöyle tanımlar: “Aklın olgunluğu eşyayı bütünüyle anlamak ve iç bünyesinin gerçekliğini tamamıyla kavramak ve bunların dışına bakıp gururlanmamaktır.” Olgun akıl sahipliği kişiyi dünyalık şeylere tamah etmemeye götürür. Süslü ve şatafatlı yaşantı peşinde olmak, kızgınlık ve öfke, riyakârları fark edememek olgun akıl sahibi olmamanın sonuçlarıdır ve yöneticiyi erdemlerin karşısı reziletlere götürür. Bu nedenle aklın olgunluğu yöneticinin insaf, merhamet ve sadelik/mütevazılık erdemlerine sahip olmasına yol açar. Dördüncü şart/erdem “Kızmamak”tır. Gazzâlî yöneticilerin genellikle “kibirli” olduklarını ve kibir nedeniyle de “küçücük” kusurlara bile şiddetli biçimde kızıp ölçsüz şekilde “intikam” peşine düştükleri tespitini yapar. Kibir, kızgınlığa kızgınlık ise zulme sürükler. Gazzâlî yöneticilik konumunun (iktidar ve imkânlar sahipliğinin) insan psikolojisi üzerinde meydana getireceği bir kusura/rezilete dikkat çekerek yumuşak huylu ve affedicili olmayı tavsiye eder. Hilm ve affedicilik erdemleri, zulme sürüklenmemek için gereklidir. Beşinci şart/erdem “Merhamettir.” Gazzâlî bu madde altında yöneticinin kendisi için arzu etmediği şeyi halkı için de istememesi gerektiğini, halka şefkatle yaklaşmasını ve bu özelliklere sahip olmayan kişileri devlet görevine getirmemesini söyler. Yönetici

kendisini halkın yerine koyarak empati yapmalı ve kendisine yapılmasını istemeyeceği şeyleri halkına yapmamalıdır (2016: 119). Altıncı şart/erdem, halkın “ihtiyaçlarını gidermeye” öncelik vermesidir. Halkın ihtiyaçları nafîle ibadetten de üstündür. Dindarlık iddiası ile yönetimin ihmal edilmemesi gerektiği vurgulanır. Adaletle yönetmek zorunlu, nafîle ibadet ise ihtiyardır. Yedinci şart/erdem, “Kanaatkârlık”tır. Gazzâlî’ye göre “kanaatsiz adalet olmaz.” Yöneticinin nefisine hoş gelecek şeyleri elde etmesi sıradan bir insana göre çok daha kolaydır. Dolayısıyla “göz alıcı elbiseler” ve “en iyi yemekler” [şatafatlı ve lüks yaşantı] peşinde nefsin arzularına kapılmak, yöneticinin aşması gereken bir sorundur ve çaresi “her şeyde kanaatkâr olmaktır.” Sekizinci şart/erdem “şefkat”tir. “Şiddet ve sertlikten kaçınmak” ve “yumuşaklıkla işleri yapmak olarak tarif ettiği şefkat erdemi yönetimin lütufkâr olmasına ve sertlikten kaçınmasına imkân sağlar. Dokuzuncu şart/erdem “Halkı sevindirmedi.” Halkın gerçek durumunu tespit edip kendisine aktarmaları için, açıktan övenlerin sözlerine aldanmayarak, teftiş yapacak kişiler görevlendirmelidir. Yönetici etrafındakilerin kendisinden saklayabileceği sorunları bu yöntemle tespit etmeye çalışmalıdır. Onuncu şart/erdem, dine aykırı herhangi bir talepte bulunmamadır. Yöneticinin toplumdaki ve devlet görevlilerinden talep edebileceği şeyler dinin sınırları içerisinde olmalıdır (2016: 46-72).

Gazzâlî, bu erdemlere ilaveten yöneticilerde bulunması gereken diğer erdemlerden de eserin farklı yerlerinde bahseder. Ferasetli olmak, halkına sevgi beslemek, bilgili ve tecrübeli kişilerle istişare etmek, “dürüst karakter” sahibi olmak, kamu kaynaklarını ve görevlerini emanet bilip emanete riayet etmek, liyakat sahiplerini ve “iyi karakterli” kişileri görevlendirmek, “hafif meşrep” değil “vakarlı” olmak, “aceleci ve hafif meşrep” olmaktan kaçınmak, vaktini eğlence, av ve oyunlarla boşa geçirmemek, “böbürlenme ve gurur”dan uzak olmak (2016: 124, 128, 133, 141, 144, 151).

Gazzâlî’nin aktardığı yöneticiye özgü erdemleri Farabi’nin erdem tasnifine göre ele alındığında dört grup erdemden oluştuğu görülür: Nazarî, Fikrî, Ahlakî ve Pratik. Nazarî erdemler, “akıl gücünün bilmeye konu olan varlık ve olaylara yöneltmesi suretiyle kazanılan zihnî gelişme ve bilgi zenginliğidir.” Fikrî erdemler, “düşünme gücünün ferde, topluma, ülkeye en faydalı ve hayırlı olanı arayıp bulması için olanca gücünü sarfetmesiyle kazanılan erdemlerdir.” Ahlakî erdemler, “nefsin biri fazlalık, diğeri eksiklik olmak üzere ikisi de rezîlet olan iki aşırı eğilimi arasında bulunan orta meleke” olup davranışlarda ölçülülük erdemidir. Pratik erdemler, “her faaliyet alanının o alanda çalışanlar için gerekli kıldığı pratik maharetler”dir (Çağrııcı, 1995)

Gazzâlî’nin bahsettiği yöneticilik erdemlerinden olgun/sağlam akıl, sahih inanç ve bilgi nazarî erdemleri teşkil eder. Empati yeteneği, bilginlere danışmak ve onları dikkate almak ve tecrübe sahiplerinden yararlanmak, istişare etmek, sağduyulu olmak fikrî erdemlerdir. Tevazu, merhamet, kanaatkârlık, kızmamak, şefkat, hafif meşrep” değil “vakarlı” olmak, vaktini eğlence, av ve oyunlarla boşa geçirmemek, “böbürlenme ve

gurur”dan uzak olmak ahlakî erdemlerdir. Yönetim işinde gerekli olan halkın durumunu öğrenmek için teftiş yaptırmak, verginin ölçülü olması, savaş sanatlarından haberdar olmak gibi usuller yönetimle ilgili pratik erdemlerdir. Bütün bu erdemler bir yöneticide toplandığında erdem onun mizacı/karakteri haline gelir ve adil yönetimle sonuçlanır.⁴

Yöneticinin erdemleri olarak halifelğin şartları ile diğer erdemler arasında mahiyet farkı vardır. Zamanla halifelğin şartlarına tümüyle sahip olmayan yöneticiler iktidara gelmiştir. Bu durum, hem halifenin meşruiyeti hem de adil yönetimin temini açısından ele alınmıştır. Mevcut şartlar içerisinde, zaruret nedeniyle, toplumda halifelik şartlarına en fazla sahip olan kişinin yönetici olmasına cevaz verilmiştir, çünkü halifelğin bazı şartlarının dışardan ikame edilebileceği ileri sürülmüştür (1993: 179-181). Siyasetnamelerde dağınık biçimde bahsedilen erdemler ise başka yollarla tamamlanabilecek erdemler değildir ve yöneticinin adil yönetim için mutlaka sahip olması gereken erdemlerdir. Örneğin bir yönetici, ilim sahibi ya da müctehid değilse ulemanın varlığı bu eksikliği telafi edebilir fakat yöneticinin kibirli olmasını ulemanın mütevazı olması telafi edemez. Benzer şekilde, şefkat, kanaatkârlık, empati becerisi, sağduyu ve ölçülü davranmak kişiye özgü erdemlerdir ve başka bir kişinin ya da grubun bu erdemlere sahip olması ile ikame edilemez. Bu alandaki kusurlar, ancak nefsin terbiye etmek suretiyle bizzat yönetici tarafından aşılması gereken erdemsizliklerdir.

Siyasetnamelerde yöneticinin erdemli olması meselesi, üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur. Genel olarak erdemli bir hayata sahip olmak özel ihtimam, dikkat ve gayret gerektirir. Yönetici konumunda olan kişiler için ise çok daha fazla çaba gerektiren bir durumdur, çünkü iktidar sahipliği birçok yönden yöneticinin yanlış düşmesine de yol açabilir. Genel olarak yöneticinin nazarı, fikri, ahlakî ve pratik erdemlerden yoksun olması durumunda yönetimin kötü olacağı açıktır. Özel olarak ise yöneticinin erdemli olmasını engelleyebilecek faktörler şunlardır: Birincisi, yöneticinin gücünü ve konumunu kendinden bilip iktidarı ve kamu kaynaklarını nefsinin arzu ve isteklerini tatmin için kullanmasıdır. Nefsin peşinde gitmek yöneticinin erdemlerin zıttı özelliklerle/reziletlerle mizacını şekillendirmesi ile sonuçlanır. Şatafatlı ve lüks yaşantı, kibir ve büyüklenme bu durumun en somut tezahürleridir. Bu yanlış kanaat insanlara karşı sorumlu iken onlara lütufta bulunuyormuşçasına bir tür rubûbiyet taslamaya kadar uzanabilecek bir psikolojiye yol açabilir. İktidarın amacı insanların dini yaşamalarını teşvik etmek ve onlara karşı mahviyet içerisinde davranmak iken tam aksi tutum, zihniyet ve davranışlara yol açar.

⁴ “Erdem karakterin mükemmel olan bir özelliğidir. Sahibinin kişiliğine/mizacına iyice yerleşmiş olan bir eğilimdir.” Bu eğilim sayesinde belirli biçimlerde düşünmeye, davranmaya, hissetmeye ve tercihte bulunmaya kişiyi sevk eder ve “erdem sahibi olmak belli türden bir kişi olmak demektir” (Hursthouse ve Pettigrove, 2018).

İkincisi, yöneticinin danıştıkları kimselerin ve etrafındakilerin kötü âlimlerden, dalkavuklardan ve doğruyu söylemekten çekinen kişilerden oluşmasıdır. Yukarıda bahsedildiği üzere bu türden kişiler yöneticiyi abartılı övgülerle, nefisini pohpohlayarak yanlışa sevk ederken aslında kendi menfaatlerini temin ederler. Üçüncüsü, yöneticinin iyi yönetim usullerini bilmemesi, geçmiş tecrübeleri dikkate almaması ve görevlendirmelerde liyakata dikkat etmemesi sonucu yanlışı politikalar uygulamasıdır.

Bu problemlerden ilki en kritik ve tehlikeli olanıdır. İlk problem aşıldıktan sonra diğer iki problemin aşılması nispeten daha kolaydır. İlk problemin aşılabilmesi için Gazzâlî yöneticiyi daimi bilinç halinde olmaya teşvik eder. Gazzâlî'ye göre daimi bilinç; düzenli biçimde, iktidarın Allah tarafından verilmiş bir lütuf ve sorumluluk olduğunu hatırlayacak şekilde hareket etmekle kazanılır. Bunun için yöneticinin hem her sabah dini nasihat eserlerinden okumasını hem de Cuma günlerini ibadet ve tefekkürle geçirmesini tavsiye eder (2016: 35-37). Bunlara ilaveten çevresinde ilmiyle amel âlimlerin ve devlet adamlarının bulunmasına ve tarihi tecrübeye dikkat etmesini söyler. Daimi bilinç halinde olmak yöneticinin diğer iki problemi aşmasına da imkân sağlar. Bu bilinci muhafaza eden yönetici kendisini aldatan dalkavuklara değil doğruyu söyleyen âlimlere itibar edecek, görevleri liyakata göre dağıtacak ve mahviyet içerisinde adil idareyi temin için gayret gösterecektir. Gazzâlî'nin problemleri aşmak için sunduğu formül problemin kaynağı olarak düşündüğü farkındalık meselesidir. Farkındalık, yöneticinin diğer iki tuzağa düşmesini de engelleyecek anahtar çözümdür.

6. SONUÇ

Sünni siyasal düşüncenin yönetim felsefesini yansıtan Adalet Dairesi, adaletin mülkün temeli olduğunu veciz bir biçimde ortaya koymakla birlikte bu çalışmada adaletin bağımsız değil bağımlı faktör olduğu ileri sürülmüş ve adil yönetimin tümüyle yöneticinin erdemli olmasına bağlı olduğu ortaya konmuştur. Mülkün temeli adalet, adaletin temeli ise erdemdir. Yöneticinin erdemine vurgu, sünni siyasal düşüncenin siyasal kültür ekolüne aidiyetinin tipik tezahürüdür ve kurumsal yapıya neden yoğunlaşmadıklarını da açıklar. Yöneticinin anahtar rol oynamasının nedeni kişisel özellikler olarak erdemlerin belirli türden bir mizaç ya da karakter inşa etmesi ile ilgilidir. Mizaç/karakter kişinin hangi yöne eğilim göstereceğini belirler. Dolayısıyla erdemli yönetici adaletle yönetime mizacı gereği eğilimli iken, erdemsiz yönetici de mizacı gereği kötü yönetime eğilimlidir. Sünni siyasal düşüncenin önde gelen düşünürlerinden Gazzâlî'nin de beklentisi bu yöndedir. Bu nedenle yöneticiye erdemın kritik rolünü açıkladıktan sonra adım adım erdemlerin neler olduğu, onları elde etmenin yöntemlerini ve bir kez elde ettikten sonra nasıl korunacağını açıklar.

KAYNAKÇA

- BİNDER, L. (1995). Al-Ghazali's Theory of Islamic Government, *The Muslim World*, 45(3), 229-241.
- BORA, T. (2017). Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler, İletişim.
- ÇAĞRICI, M. (1995). Fazilet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazilet>. 25.09.2020
- DECOSIMO, D. (2018). Political Freedom as an Islamic Value, *Journal of the American Academy of Religion*, 86(4), 912-952.
- GALSTON, W. A. (2007). Virtue, A Companion to Contemporary Political Philosophy, Cilt-II. Editörler: R. E. Goodin, P. Pettit ve T. Pogge, Blackwell Publishing, 842-851.
- GAZZÂLÎ, E. H. (1992). Kimyâ-yı Saâdet, Çvr. Ali Arslan, Merve Yayın.
- GAZZÂLÎ, E. H. (1993). Bâtnîliğin İçyüzü, Çvr. Avni İlhan, TDV Yayınları.
- GAZZÂLÎ, E. H. (2016). Mülkün Sultanlarına, Çvr. Osman Şekerci, Büyüyen Ay.
- GAZZÂLÎ, E. H. (2017). Yöneticilere Altın Öğütler, Gelenek.
- HURSTHOUSE, R. ve PETTIGROVE, G. (2018). Virtue Ethics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör: E. N. ZALTA. <https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/ethics-virtue/>. 25.09.2020.
- KINALİZÂDE, A. E. (2010). Devlet ve Aile Ahlakı, İlgî Kültür Sanat.
- KILCULLEN, J. ve ROBINSON, J. (2019). Medieval Political Philosophy, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör: E. N. ZALTA. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/medieval-political/>. 5.09.2020.
- LANE, R. (1997). The Art of Comparative Politics, Allyn and Bacon.
- LEWIS, B. (1988). The Political Language of Islam, The University of Chicago Press.
- LIPSET, S. M. (1994). The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address, *American Sociological Review*, 59(1), 1-22.
- MACHIEVELLI, N. (2019). Hükümdar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MACHIEVELLI, N. (2017). Siyaset Üzerine Konuşmalar, Dergâh.
- MACINTYRE, A. (1984). After Virtue: A Study in Moral Theory, University of Notre Dame Press.
- MARCH, J. G. ve OLSEN, J. P. (1989). Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics, Free Press.
- MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen (1982). Edeb'üd-Dünya ve'd-Din, Çvr. Ali Akın, Temel Neşriyat.
- MÂVBERDÎ, Ebü'l-Hasen (2017). El-Ahkâmü's-Sultaniye: İslam'da Devlet ve Hilâfet Hukuku, Çvr. Ali Şafak, Bedir.

- PETERS, B. G. (2005). Institutional Theory in Political Science: the 'New Institutionalism'. Continuum.
- POCOCK, J. G. (1981). Virtues, Rights, and Manners: A Model for Historians of Political Thought, *Political Theory*, 9(3), 353-368.
- PUTNAM, R. D. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press.
- ROSENTHAL, E. I. J. (1962). Political Thought in Medieval Islam: An Introductory Outline, Cambridge University Press.
- SANDEL, M. (1996). Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy, Harvard University Press.
- ULUDAĞ, S. (2008). İslam Siyaset İlişkileri, Dergâh.
- WALKER, S. (1998). Rights Revolution: Rights and Community in Modern America, Oxford University Press.
- ZAGORIN, P. (2003). Republicanism, *British Journal for the History of Philosophy*, 11(4), 701-714.